

Psaltirea Hurmuzaki, vol. I-II. Studiu filologic, studiu lingvistic și ediție de Ion Gheție și Mirela Teodorescu. Indice de cuvinte de Rovena Șenchi, București, EA, 2005, vol. I: 212 p. + 149 p. facsimil în afara textului, vol. II: 195 p.

Acum o jumătate de mileniu, într-un spațiu ai cărei locuitori vorbeau românește și trăiau, încă, „în umbra istoriei”¹, cineva așternea anonim pe hârtie de proveniență italiană un text nu prea amplu, dar care va fi considerat de filologi notorii „cel mai vechi și totodată cel mai interesant monument al limbii și literaturii române de la începutul secolului al XVI-lea”². Am numit *Psaltirea Hurmuzaki*, pusă în circuitul științific în 1904, când posesorul ei, Eudoxiu Hurmuzaki, a donat-o Academiei Române.

Deși s-a aflat constant în atenția lingviștilor și filologilor români, lucru demonstrat de articolele și studiile ce i s-au consacrat sau în care este adusă în discuție³, *Psaltirea Hurmuzaki* nu a fost editată în secolul al XX-lea decât o singură dată, în 1979, de către C. Ciuchindel (transliterație, prefață și note), ediție de prea puțin folos specialistului, cu multe lecțiuni eronate și deosebit de prudentă în elucidarea chestiunilor filologice esențiale: datarea, curentul cultural căruia îi este tributar textul, calitatea sa de copie sau original.

¹ Șt. Munteanu, *Scrisori vieneze*, Timișoara, Editura de Vest, 1992, p. 107.

² Ion Gheție și Mirela Teodorescu, *Cuvânt-înainte la Psaltirea Hurmuzaki I*. Studiu filologic, studiu lingvistic și ediție de Ion Gheție și Mirela Teodorescu, București, EA, 2005, p. 5.

³ Consemnăm numai câteva, în ordine cronologică: Ovide Densusianu, *Histoire de la langue roumaine*, I-II, Paris, 1901-1938; **Psaltirea Scheiană comparată cu celelalte psaltiri din sec. XVI și XVII traduse din slavonește**. Ediție critică de I.-A. Candrea, București, 1916, vol. I, p. XLVI-LVII; Al. Rosetti, *Recherches sur la phonétique du roumain au XVIe siècle*, Paris, 1926, p. 11-16; Em. Grigoraș, *Criptul din Psaltirea Hurmuzaki*, în „Adevărul literar și artistic”, V (1924), nr. 188, p. 6; Finuța Asan, *Derivarea cu sufixe și prefixe în Psaltirea Hurmuzaki*, în SMFC, I (1959), p. 203-212; Georgeta Marin, *Compunerea și schimbarea valorii gramaticale în Psaltirea Hurmuzaki*, în SMFC, I (1959), p. 213-220; Andrei Avram, *Contribuții la interpretarea grafiei chirilice a primelor texte românești*, extras din SCL, XV (1964), fasc. 1-5; Ion Gheție, *Cea mai veche atestare a cuvântului săpun și raportul dintre psaltirile românești din secolul al XVI-lea*, în LR, XIX (1970), nr. 3, p. 247-251; Idem, **Psaltirea Hurmuzaki – copie sau original**, în SLLF, III, București, EA, 1974, p. 241-259; Idem, *Moldova și textele rotacizante*, în LR, XXV (1976), nr. 3, p. 257-268; Idem, **Psaltirea Hurmuzaki și filiația psaltirilor românești din secolul al XVI-lea și al XVII-lea**, în LR, XXVII (1978), nr. 1, p. 51-57; Idem, *Banatul și textele rotacizante*, în LR, XXXI (1982), nr. 3, p. 238-246; G. Ivănescu, *O nouă teorie despre regiunea în care s-au tradus cele mai vechi texte religioase românești*, în G. Ivănescu, *Studii de istoria limbii române literare*, ediție îngrijită și postfață de Al. Andriescu, Iași, Junimea, 1989, p. 15-42; Al. Mareș, *Filiația psaltirilor românești din secolul al XVI-lea*, în VTR, 1982, p. 207-262; Idem, *Considerații pe marginea datării Psaltirii Hurmuzaki*, în LR, XLIX (2000), nr. 4-6, p. 675-683.

A doua ediție este cea de față, realizată în cadrul colectivului de limbă literară și filologie al Institutului de Lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti” din București: *Psaltirea Hurmuzaki*, vol. I-II, București, 2005.

Ediția este alcătuită din două volume. Primul cuprinde lista izvoarelor și lucrărilor de referință (p. 7-8), un studiu filologic (p. 9-22), un studiu lingvistic (p. 23-75), nota asupra ediției (p. 76-83) și textul propriu-zis al *Psaltirii Hurmuzaki*, stabilit de Ion Gheție și Mirela Teodorescu (p. 85-211). Volumul este completat cu 249 de pagini în facsimil după fiecare filă a manuscrisului catalogat sub numărul 3077 între manuscrisele Bibliotecii Academiei Române. Al doilea volum este un indice de cuvinte de Rovena Șenchi (p. 9-193), precedat de o notă asupra indicelui semnată de Mirela Teodorescu (p. 5-7).

Studiul filologic atinge chestiunile specifice: opiniile formulate până în prezent în legătură cu textul avut în vedere, descrierea manuscrisului, originalul slavon care stă la baza traducerii, calitatea de copie sau traducere originală a textului, date, localizare, probleme de filiație. Tratarea fiecărei probleme are ca punct de plecare părerile expuse de filologi în studii anterioare, le semnalează pe cele eronate, aduce argumente și formulează concluzii noi, astfel încât fiecare secțiune urmărește avatarurile înțelegerii problemei respective, din momentul în care textul a intrat în atenția cercetătorilor și până azi.

În descrierea manuscrisului *Psaltirii Hurmuzaki*, Ion Gheție și Mirela Teodorescu găsesc un sprijin important în „cel mai detaliat și totodată cel mai competent studiu consacrat acestei psaltiri”⁴, datorat lui I.-A. Candrea, în volumul întâi al lucrării *Psaltirea Scheiană comparată cu celelalte psaltiri din sec. XVI și XVII traduse din slavonește*, București, 1916. Datele preluate din descrierea lui I.-A. Candrea sunt corectate și completate însă cu observații recente asupra manuscrisului. I.-A. Candrea este citat și în legătură cu originalul slavon după care s-a făcut traducerea, dar este adusă în discuție și o opinie formulată mai aproape de zilele noastre de către Al. Mareș, ajungându-se la concluzia că „prin trăsăturile caracteristice atât vechii, cât și noii redacții a *Psaltirii* slavone, *Psaltirea Hurmuzaki* pare a avea o vechime mai mare decât a celorlalte psaltiri din secolul al XVI-lea”⁵.

Problema statutului textului de copie sau traducere originală a iscat controverse în ultimul secol, în favoarea unuia sau altuia dintre răspunsuri aducând argumente (sau omițând evidențe) O. Densusianu, I.-A. Candrea, G. Pascu, Al. Procopovici, Andrei Avram, Ion Gheție. În sprijinul ideii unanim acceptate azi că *Psaltirea Hurmuzaki* nu este autograful traducătorului (așa cum susținuse I.-A. Candrea), ci o copie după o traducere pierdută, este reluată demonstrația lui Ion Gheție din câteva articole ale sale, în mod special din

⁴ Ion Gheție și Mirela Teodorescu, *Studiu filologic*, în *PH*, I, p. 9.

⁵ *Ibidem*, p. 12-13.

Psaltirea Hurmuzaki – copie sau original?. Exemplele și citatele din text sunt însă în număr redus, iar argumentele sunt prezentate mai succint decât în studiul din 1974 și, în lumina descoperirilor ulterioare, sunt eliminate cele nefondate. Așa se întâmplă cu forma *rrupe* (38^f/6 etc.), deci fără *m* etimologic, a cărei prezență nu mai poate fi argument în defavoarea originalității traducerii (cum era folosit în studiul din 1974), ci, dimpotrivă, ar proba tocmai contrariul, din moment ce Ion Gheție a arătat într-un articol din 1982 că „textele rotacizante sunt originare din sud-vestul Dacoromaniei (Banat – Hunedoara), unde, în secolul al XVI-lea, coexistau rostirile *rupe* și *rumpe*”⁶. Concluzia rămâne însă aceeași: „...*Psaltirea Hurmuzaki* nu este autograful traducătorului, ci o copie executată după o psaltire slavo-română de un scrib care proceda uneori la modificări ale textului român (prin confruntarea cu versiunea originală sau apelând la altă traducere românească)”⁷.

În ce privește chestiunea datării manuscrisului, Ion Gheție și Mirela Teodorescu nu aduc clarificări noi, ci rămân la ipotezele formulate până acum, care implică intervale destul de îndelungate de timp: I.-A. Candrea și P.P. Panaitescu, studiind unul din filigranele ce apar pe file, plasează realizarea manuscrisului în 1500-1520, respectiv 1500-1515, iar Al. Mareș, în urma unor investigații mai recente în arhivele venețiene, propune o perioadă ceva mai amplă și, posibil, mai timpurie, 1491-1516.

Este lămurită însă problema localizării. Autorii fac trimitere la studii și lucrări anterioare ale lui Ion Gheție și Al. Mareș și raportează fenomenele de limbă din *Psaltirea Hurmuzaki* la datele furnizate de dialectologia istorică sau, mai rar, la configurația dialectală de azi. Concluzia privește *Psaltirea Hurmuzaki*, dar și celelalte texte rotacizante: „textele rotacizante au fost copiate în Moldova. Este limpede de altfel că stratul de limbă conținând elemente nordice, unele dintre ele răspândite mai ales sau exclusiv în Moldova, aparține copiei, și nu originalului. [...] Vom spune, așadar, că originalul *Psaltirii Hurmuzaki* provine din colțul sud-vestic al țării (Banat – Hunedoara), fiind copiat apoi în Moldova. Existența unui intermediar nord-ardelenesc rămâne incertă în stadiul actual al cunoștințelor noastre de dialectologie istorică a limbii române.

Traducerea *Psaltirii Hurmuzaki* (ca și a celorlalte texte rotacizante) în Banat – Hunedoara nu va surprinde prea mult pe aceia care știu că în această regiune s-a desfășurat, în cursul secolului al XVI-lea, o remarcabilă activitate de traducere a cărților religioase în limba română”⁸.

Ultimul aspect discutat în cadrul studiului filologic este cel al filiației. Filiația psaltirilor românești din secolul al XVI-lea și al XVII-lea (*Psaltirea Hurmuzaki*, *Psaltirea Scheiană*, *Psaltirea Voronețeană*, cele două *Psaltiri* coresiene păstrate, din 1570 și 1577, *Psaltirea slavo-română* atribuită lui

⁶ *Ibidem*, p. 14.

⁷ *Ibidem*, p. 19.

⁸ *Ibidem*, p. 20-21.

Șerban Coresi, 1588-1589, și *Psaltirea* lui Dosoftei din 1680) a fost studiată anterior, printre alții, de I.-A. Candrea, Al. Mareș, Ion Gheție. Numărul mare de asemănări dintre ele (greșeli de traducere, omisiuni de text, traduceri particulare, adaosuri în cuprinsul unora dintre ele față de celelalte), asemănări ce se perpetuează aproape două secole, susțin câteva concluzii, întărite în studiul cuprins în ediția lor de către Ion Gheție și Mirela Teodorescu: *Psaltirea Hurmuzaki* este o prelucrare a unei traduceri din slavonă confruntate cu o altă versiune slavonă; traducerea a fost folosită și la celelalte texte ale psaltirii din secolul al XVI-lea, dar a fost confruntată cu o versiune slavonă diferită; versiunea din *Psaltirea Hurmuzaki* s-a bucurat de un anumit prestigiu și de o răspândire destul de amplă, ceea ce duce cu gândul la posibilitatea tipăririi ei undeva, cândva în secolul al XVI-lea ori al XVII-lea.

În studiul lingvistic autorii se ocupă de grafie, fonetică, morfologie, sintaxa propoziției, sintaxa frazei și lexic.

În prima parte, cea consacrată grafiei, Ion Gheție și Mirela Teodorescu se opresc mai cu seamă asupra slovelor care prezintă în textul *Psaltirii Hurmuzaki* valori multiple sau valori greu de precizat, în contextul a ceea ce se cunoaște până acum despre stadiul limbii române la începutul secolului al XVI-lea. De asemenea, sunt prezentate situațiile în care două sau mai multe slove diferite notează același fonem. Selectăm doar un exemplu dintre cele care pun probleme de interpretare: valoarea sigură a lui **ѣ** sub accent, dacă în silaba următoare există un [e], este greu de precizat, deoarece în aceeași poziție apare frecvent slova **ѣ**: **Ѣ**РЪДЕЛѢѢ (48^v/26, 49^f/1 ș.a.), dar și **Ѣ**РЪДЕЛЕѢ (49^f/2 ș.a.). Autorii constată că „în aceste cazuri orice interpretare este posibilă, cu atât mai mult cu cât în text slova **ѣ** are, pe lângă valorile ei curente ([e] și [je]), și valoarea [ea]”⁹. De altfel, în ediția de față autorii au preferat o transcriere interpretativă, „cu toate riscurile la care ea este supusă”¹⁰, ceea ce a dus la existența în text a numeroase forme paralele. Exemplificăm numai cu două fragmente în transcriere: „Să se împlă rostu meu de laudă, ca se cântu slava ta în toate dzile în mare **frumseate** (60^f/20-21, s.n.) a ta”¹¹; și „Mare **frumsețe** (122^f/3, s.n.) slaveei svințiiei tale grăi-vor și ciud<e>le tale spunre-voru”¹².

Analiza grafiei prilejuiește observații și speculații ce întregesc perspectiva filologică asupra *Psaltirii Hurmuzaki*: „Concluzia noastră este că ne aflăm în fața unui text copiat de o persoană puțin familiarizată cu regulile scrierii chirilice românești și, în afară de aceasta, și insuficient de atentă sau insuficient de pricepută în descifrarea textului pe care îl copiază. S-ar putea să ne aflăm în fața unui copist care are altă limbă maternă decât româna și

⁹ *Ibidem*, p. 28.

¹⁰ *Ibidem*, p. 76.

¹¹ *PH*, I, p. 147.

¹² *PH*, I, p. 208.

aceasta în ciuda faptului că există suficiente exemple care probează faptul că el este familiarizat cu particularitățile graiurilor de tip moldovenesc¹³.

Nivelul fonetic al limbii folosite în *Psaltire* este analizat concis și precis, cu exemple nu foarte multe, dar edificatoare.

La fel se întâmplă în cazul morfologiei.

În prezentarea sintaxei propoziției și a sintaxei frazei autorii au optat pentru o selecție a particularităților sintactice mai interesante, în funcție de trei criterii, expuse într-un scurt cuvânt introductiv la acest capitol: posibilitatea încadrării lor în categoria fenomenelor specifice limbii literare vechi, frecvența apariției unor categorii proprii limbii literare vechi (sau proprii *Psaltirii Hurmuzaki*) și posibilitatea atribuirii lor unui model străin¹⁴.

Capitolul consacrat lexicului are trei părți: *Cuvinte dispărute în limba literară actuală sau puțin cunoscute (folosite regional sau în vorbirea populară)*, *Cuvinte cu forme sau sensuri deosebite de cele curente în limba literară actuală și Formarea cuvintelor*. În primele două, cuvintele sunt grupate în funcție de originea lor: latinești, slave, maghiare, grecești. În plus, există o secțiune de *Cuvinte de origine obscură sau cu atestări dubioase* și una de *Cuvinte formate în limba română*. În prezentarea mecanismelor de formare a cuvintelor în epoca veche, oglindite în text, Ion Gheție și Mirela Teodorescu au operat din nou o selecție bazată pe câteva criterii: productivitatea unor sufixe, interesul pe care îl prezintă unele sufixe pentru cercetare, calitatea de model pentru formarea unor cuvinte românești a unor cuvinte împrumutate (derivate în limba de origine, cu structură analizabilă), circulația largă în epocă a unor forme etc. Prezentarea lexicului nu este, așadar, exhaustivă. Neajunsul acesta este în parte înlăturat de existența unui indice de cuvinte, ce constituie volumul al doilea al ediției.

După cum am precizat deja, pentru redarea textului în alfabet latin, autorii ediției au preferat transcrierea interpretativă, în detrimentul transliterației. Justificarea unei astfel de opțiuni și motivele ce au impus configurația textului în ediția de față, de la segmentarea textului până la punctuație, sunt expuse pe larg în nota asupra ediției. Transcrierea interpretativă a fost aleasă pentru că înlesnește accesul la conținutul textului, pentru că pune în lumină o limbă cu multiple particularități fonetice, pentru că, până la urmă, asigură, pentru cititorul din secolul al XXI-lea, coerență unui text ale cărui neajunsuri lingvistice sunt firești, dat fiind că a fost scris în secolul al XVI-lea, într-o epocă ce nu cunoștea o tradiție literară foarte îndelungată și în care deprinderile grafice nu ascultau numai de normă, atât cât va fi fost ea înțeleasă, ci și de „fantezia”¹⁵ scribului. Înțelegem totuși că atribuirea anumitor valori slovelor problemă se bazează pe o îndelungată și

¹³ Ion Gheție și Mirela Teodorescu, *ibidem*, p. 29.

¹⁴ *Ibidem*, p. 48.

¹⁵ *Ibidem*, p. 76.

profundă cercetare în domeniul istoriei limbii române literare, însă cercetătorul sub a cărui privire critică este pus textul acestei ediții este elegant avertizat și totodată provocat: „Trebuie să afirmăm cât se poate de clar că [...] nu putem considera că soluțiile la care am apelat în unele situații sunt perfecte. Ele sunt perfectibile, ceea ce înseamnă că noi oferim o ipoteză de lucru, care poate fi oricând înlocuită prin alta, avansată de un cercetător mai avizat”¹⁶.

Unele probleme expuse în capitolul despre grafia textului sunt reluate în nota asupra ediției, în mod special chestiunea legată de interpretarea slovelor **Ѫ**, **Ѣ**, **Ѥ**, **Ѧ**, **ѧ**, **Ѩ**, **ѩ**, **Ѫ**, dar de data aceasta cu mai multe lămuriri, precizându-se care este soluția adoptată în interpretare și de ce. Alegem un singur exemplu: „Astfel **Ѣ** notează în PH, așa cum am arătat, atât diftongul [ɛa], cât și vocala [e]. La fel, **Ѧ** notează, de regulă, un [e], dar și, uneori, pe [ɛa]. În consecință, dacă în cuvinte de tipul **БЕСѢРЧНИ**, **ЛѢЦЕ** etc., prezența lui [ɛa] sub accent în poziție metafonică este posibilă, ceea ce justifică interpretarea lui **Ѣ** drept [ɛa] (interpretare dată de noi), **Ѧ** scris în aceleași cuvinte, urmat de [e] în cealaltă silabă: **БЕСЕРЧНИ**, **ЛЕЦЕ** etc. poate fi interpretat ca [e], ceea ce reprezintă rezultatul evoluției firești a lui [ɛa] > [e]. Nu este exclus însă ca scribul PH să fi notat prin **Ѧ** un diftong, așa cum se întâmplă în alte cazuri, unde [ɛa] este obligatoriu: **ДЕРЕНПѢ** (= *dereaptă*, 92^v/19), **ПѢИРЕ Мѧ** (= *pânrea mea*, 35^f/18), **МѢРЕСКЪ** (= *mărească*, 34^v/16) etc. În ce ne privește, am preferat să transcriem *beserici*, *lege* etc., în situațiile în care aceste cuvinte sunt scrise **БЕСЕРЧНИ**, **ЛЕЦЕ** etc., și *beseareci*, *leage* etc. când apare un **Ѣ** în grafia aceluiași cuvinte: **БЕСѢРЧНИ**, **ЛѢЦЕ** etc.”¹⁷. Pentru ilustrare alegem un singur fragment din textul în transcriere interpretativă, edificator dacă îl raportăm la forma originală a cuvintelor vizate din manuscris: „Scoateme de la vrăjmași<i> miei, Dzeule, și de la cei ce se sculară pre menre înrălțași-me. Și me izbăveaște de carii facu *fărădelege* (**ФѢРѢДЕЛЕЦЕ**, 48^v/26, n.n., s.n.), de la bărbați strămbi scoateme. Că ade<că> vânrară sufletul meu și apăsară pre menre tarii. Nece e *fărădelegea* (**ФѢРѢДЕЛѢѢѢ**, 49^f/1, n.n., s.n.) mea, nece e păcatul meu, Doamne, fără de acea *fărădelegea* (**ФѢРѢДЕЛЕѢѢѢ** 49^f/2, n.n., s.n.) curșu și îndereptaiu”¹⁸.

Tot în nota asupra ediției este prezentată structura notelor de la subsolul paginilor. În această secțiune tehnică autorii ediției semnalează slove sau cuvinte uitate în text, ștersăturile și modificările copistului, unele particularități ale vreunei pagini, grafiile care pot avea mai multe interpretări, prezența unor cuvinte slavone în text etc.

Ediția din 2005 a *Psaltirii Hurmuzaki* este completată de un indice de cuvinte ce alcătuiește un volum aparte. Indicele cuprinde aproximativ 1800 de

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ *Ibidem*, p. 80.

¹⁸ PH, I, p. 136.

cuvinte-titlu și a fost realizat de către Rovena Șenchi, în cadrul Institutului de Lingvistică din București, cu peste patru decenii în urmă. Documentul este cunoscut, a servit mai multor cercetători în formularea unor concluzii privind vechea română literară. Însă avusese un statut de operă manuscrisă cu circuit relativ închis, în cadrul Institutului. Prin integrarea lui în ediția de față, indicele de cuvinte la *Psaltirea Hurmuzaki* devine un bun științific mult mai ușor de consultat și de valorificat.

În nota asupra indicelui, Mirela Teodorescu mărturisește dificultățile întâmpinate în definitivarea textului pentru tipar, dificultăți care, în parte, rămân să pună probleme utilizatorului și în forma aceasta: folosirea grafiei chirilice și a celei latine deopotrivă, o grupare a cuvintelor-titlu conform ordinii slovelor în alfabetul chirilic, chiar și atunci când grafia folosită la cuvântul-titlu este latină.

S-a respectat structura originală a indicelui, cu notele de subsol și lămuririle Rovenei Șenchi, însă autorii ediției de față au efectuat corectări și au suprimat unele inconsecvențe. Astfel, reunind efortul mai multor lingviști, după aproape o jumătate de secol de la ideea realizării sale, indicele *Psaltirii Hurmuzaki* devine un instrument de lucru deosebit de util, oferind toate ocurențele fiecărui cuvânt și variantele grafice întâlnite în „cel mai vechi text românesc păstrat până în zilele noastre”¹⁹.

În încheierea prezentării celei mai recente ediții a *Psaltirii Hurmuzaki* atragem atenția că în cuprinsul notelor de subsol ce completează studiile premergătoare textului propriu-zis trimiterea la studii și articole este de câteva ori inexactă, cu an de apariție și pagini greșite.

De asemeni, în tratarea foneticii, vocala [ă] este prezentată sub genericul vocalei [a].

Am semnalat aceste scăpări de dragul acribiei științifice, dar credem că ele nu știrbesc cu nimic din valoarea acestei ediții. Specialiști și oameni de rând, avem la dispoziție din 2005 o carte frumoasă, un instrument de lucru serios și ușor de consultat și un text vechi de jumătate de mileniu care să vorbească despre începuturile culturii scrise românești.

Adina Chirilă

VICTORIA LUMINIȚA VLEJA, *Un experiment poetic romanic: Góngora și gongorismul*, Timișoara, Excelsior Art, 2007, 255 p.

Un experiment poetic romanic: Góngora și gongorismul de Victoria Luminița Vleja (Timișoara, Excelsior Art, 2007, 255 p.) readuce în atenția specialiștilor și a publicului larg un autor reprezentativ din Secolul de Aur

¹⁹ Mirela Teodorescu, *Notă asupra indicelui*, în *PH*, II, p. 7.